INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL
ISSN NO : 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 13 | ISSUE - 10 | NOVEMBER - 2023

सक्तीचे मतदान: लोकशाही बळकटीकरण

डॉ. बाजीराव चंद्रकांतराव वडवळे
लोकप्रशासन, विभाग प्रमुख, पीपल्स कॉलेज, नांदेड.

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेचा पाया नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित असतो. निवडणुकांमध्ये मतदान करणे हे केवळ हक्क नव्हे तर राष्ट्रीय जबाबदारीचे प्रतीक आहे. जेव्हा नागरिक मतदान करून प्रतिनिधी निवडतात, तेव्हाच शासन खऱ्या अर्थाने लोकप्रतिनिधिक ठरते. मात्र वास्तवात असे आढळते की अनेक लोक मतदान करण्यास उदासीन असतात. राजकीय निराशा, भ्रष्टाचाराची भावना, वाहतूक सुलभतेचा अभाव, मतदार याद्यांतील गोंधळ, निवडणुकीबाबत जागरूकतेचा अभाव, कामाच्या ठिकाणची अनुपलब्ध सुट्टी आणि "माझ्या एका मताने काय फरक पडणार?" असा दृष्टिकोन — अशा अनेक कारणांमुळे मतदानाचा दर अनेक वेळा कमी राहतो. परिणामी, समाजातील सर्व घटकांचे प्रतिनिधित्व निवडणूक निकालात दिसून येत नाही. या पार्श्वभूमीवर **“सक्तीचे मतदान”** ही संकल्पना पुढे मांडली जाते, जी नागरिकांनी मतदानाला सामाजिक जबाबदारी म्हणून स्वीकारावे, अशी मागणी करते.

सक्तीचे मतदान म्हणजे काय?

सक्तीचे मतदान म्हणजे सरकारने नागरिकांसाठी मतदान करणे हे **कायद्याने बंधनकारक कर्तव्य** घोषित करणे. या व्यवस्थेत निवडणुकीच्या दिवशी मतदार केंद्रावर उपस्थित राहणे आवश्यक असते. काही देशांत मतदान न केल्यास **दंड आकारणे, चेतावणी पत्र, शासकीय सुविधा रोखणे** किंवा काही ठिकाणी न्यायालयीन दंडाचीही तरतूद केली जाते. ज्या देशांत सक्तीचे मतदान लागू आहे, तिथे मतदारांना मतदान न करताही “मी कोणालाही मतदान करत नाही” असा **NOTA (None Of The Above)** पर्याय उपलब्ध करून दिला जातो. त्यामुळे सक्तीचे मतदान म्हणजे विशिष्ट उमेदवाराला मत द्यावे, असा दबाव नव्हे; तर **लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्याची नागरिकांची जबाबदारी** अधोरेखित करणे हा उद्देश आहे. यामागील मुख्य दृष्टिकोन असा की, **शासन हा नागरिक आणि राज्य दोघांच्या संयुक्त सहभागाचा परिणाम असला पाहिजे.**

सक्तीच्या मतदानाचे फायदे

सक्तीचे मतदान लागू झाल्यास **मतदानाचा सरासरी दर लक्षणीयरीत्या वाढतो** आणि निवडणूक प्रक्रियेमध्ये समाजातील सर्व घटकांचा समान सहभाग सुनिश्चित होतो. यामुळे निर्णयक्षमता, प्रतिनिधित्व व सरकारची वैधता अधिक बळकट होते. समाजातील दुर्बल घटक — जसे महिलावर्ग, ग्रामीण गरीब, दलित, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्याक, बेरोजगार तरुण — यांचा मतदानातील सहभाग वाढल्यास **धोरणनिर्मिती अधिक समावेशक आणि न्याय्य** बनते. सक्तीमुळे नागरिकांना राजकीय घडामोडींबद्दल माहिती मिळवण्याची इच्छा वाढते, राजकीय संवाद वाढतो आणि **लोकशाही शिक्षण व जागरूकता** पुढे सरकते. परिणामी लोकशाही केवळ मतदानापुरती मर्यादित न राहता **जिवंत आणि सक्रिय लोकसहभागाची प्रक्रिया** बनते.

सक्तीच्या मतदानाचे तोटे आणि आव्हाने

सक्तीचे मतदान लागू करणे सोपे नाही. काही विचारवंतांच्या मते मतदान करणे ही**व्यक्तिस्वातंत्र्याशी निगडित निवड** आहे. त्यामुळे ते बंधनकारक करणे ही**स्वातंत्र्याच्या अधिकारावर मर्यादा** ठरू शकते. याशिवाय केवळ दंड टाळण्यासाठी अनिच्छेने मतदान करणारे लोक अनेकदा उमेदवार, पक्ष किंवा मुद्दे न समजूनच मत देऊ शकतात, ज्यामुळे मतदानाचा दर्जा घसरू शकतो. ग्रामीण आणि दुर्गम भागात **वाहतूक, मतदान केंद्रांपर्यंतची लांब अंतरं, हवामान, दिव्यांग नागरिकांसाठी मार्गदर्शनाची कमी उपलब्धता, ओळखपत्रांबाबत समस्या, आणि डिजिटल सुविधा अभाव** ही व्यावहारिक अडचणी आहेत. त्यामुळे सक्ती लागू करण्यापूर्वी**मतदार सक्षमीकरण, सुविधा सुधारणा आणि जनजागृती**ही पायाभूत तयारी आवश्यक ठरते.

जगातील सक्तीच्या मतदानाची उदाहरणे

ऑस्ट्रेलिया, बेल्जियम, सिंगापूर, आर्जेंटिना आणि ब्राझील या देशांमध्ये सक्तीचे मतदान दीर्घकाळापासून यशस्वीपणे लागू आहे. ऑस्ट्रेलियात मतदान न केल्यास दंड आकारला जातो, त्यामुळे मतदानाचा दर नेहमी **90% पेक्षा जास्त** असतो. बेल्जियममध्ये 1893 पासून ही पद्धत अस्तित्वात आहे आणि त्यामुळे**सामाजिक प्रतिनिधित्व अधिक समतोल** राहते. या देशांनी सक्तीबरोबरच **मोफत वाहतूक, दिव्यांगांसाठी सुविधा, घरातून मतदान (postal voting), ई-मतदान, मतदार शिक्षण मोहिमा** अशा सोयी उपलब्ध करून दिल्या. यावरून स्पष्ट होते की **सक्ती तेवढीच प्रभावी ठरते, जितकी सुविधा आणि जागरूकता प्रदान केली जाते.**

भारतात लागू करण्याची शक्यता

भारताचा भौगोलिक विस्तार, सांस्कृतिक विविधता, सामाजिक आर्थिक असमानता आणि लोकसंख्या हे सक्तीचे मतदान लागू करताना विचारात घ्यावे लागतील असे महत्त्वाचे घटक आहेत. सक्तीचे मतदान लागू करण्यापूर्वी**मतदार यादीतील त्रुटी दुरुस्ती, मतदान केंद्रांची संख्या वाढविणे, दिव्यांग-अनुकूल पायाभूत सुविधा, सार्वजनिक सुट्टीची खात्री, ई-मतदान प्रणाली, मतदार शिक्षण कार्यक्रम** हे उपक्रम प्राधान्याने राबवले पाहिजेत. नागरिकांना"मतदान का महत्त्वाचे आहे?" हे कळण्यापूर्वी सक्ती करणे अव्यवहार्य ठरू शकते. त्यामुळे भारतात सक्तीपेक्षा प्रथम**स्वेच्छा सहभाग वाढवण्याची संस्कृती** विकसित करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

एकूणच पाहता, सक्तीचे मतदान ही लोकशाही बळकट करण्याची प्रभावी संकल्पना आहे, परंतु ती केवळ कायदेबलावर टिकून राहू शकत नाही. नागरिकांमध्ये **राजकीय जागरूकता, देशहिताची भावना आणि लोकसहभागाची जाणीव** निर्माण झाली तर मतदानाची संस्कृती स्वयंस्फूर्तपणे वाढेल. लोकशाहीचा आधार केवळ सरकार नव्हे तर नागरिकांच्या सहभागावर असतो. त्यामुळे मतदान हा **हक्क + कर्तव्य + जबाबदारी** असा त्रिवेणी अर्थ नागरिकांच्या मनात रुजणे गरजेचे आहे. नागरिक स्वयंस्फूर्तीने मतदानाकडे वळले, तर सक्तीची गरज नैसर्गिकपणे समाप्त होईल.

संदर्भ

1. लोकसत्ता. (2022, 11 ऑक्टोबर). *सक्त मतदान : गरज की हस्तक्षेप?* https://www.loksatta.com
2. सकाळ. (2023, 5 जानेवारी). *मतदार उदासीनता आणि लोकशाहीचे भविष्य.* https://www.esakal.com
3. जाधव, एस. (2021). *भारतातील निवडणूक राजकारण आणि मतदान संस्कृती.* पुणे: ज्ञानगंगा प्रकाशन.